

પ્રાકૃત પ્રયોગોની પગદંડી પર

હ. ભાયાળી

૧. અર્ધમાગધીમાં પ્રાપ્ત પ્રાચીન શબ્દપ્રયોગો

‘અનુસંધાન-૬’ માં અમા. ૦મીણ પ્રત્યયવાચ્યં પ્રાચીન રૂપો વિષે ધ્યાન ખેંચ્યું હતું (પૃ. ૭૬-૭૮) । કે. આર. ચંદ્રાણે **ખેતન્ન/ખેયન્ન** (સં. **ક્ષેત્રજ્ઞ**) વગેરેની પ્રાચીનતા વિષે લખ્યું છે । અહીં તેવા જ બીજા થોડાક પ્રાચીન પ્રયોગો નોંધું છું ।

(૧) ‘ઉડ-બદ્ધ’, ‘ઉડુ-બદ્ધ’

પિં. ૨૪, ઓ. ૨૧૬, ૩૪૯, ૬૬૦, ઓ. ૧૨૩, ૧૭૫માં **ઉડ-બદ્ધ** અને ઓ. ૨૭માં **ઉડુ-બદ્ધ** ‘વર્ષાકાલ સિવાયનો આઠ માસનો, શિયાળા તથા ઉનાળાનો સમય’ એવા અર્થમાં વપરાયા છે । જેમ કે

‘ગચ્છમ્મિ એસ કપ્પો વાસાવાસે તહેવ ઉડ-બદ્ધે ।’ (ઓ. ૧૨૩)

પેરિસના ડૉ. નલિની બલબીરે આ પ્રયોગની વિચારણા કરતાં પાલિ સાહિત્યમાં પણ **ઉતુકાલ** શબ્દનો આવા જ અર્થમાં પ્રયોગ થયો હોવાનું બતાવ્યું છે (એક અંગત પત્રમાં) । **ઉડ-બદ્ધ** કે **ઉડુ-બદ્ધ** નું સંસ્કૃત પૂર્વ રૂપ તો **ઋતુ-બદ્ધ** છે. એનો ઉપર્યુક્ત અર્થ કઈ રીતે નિષ્પન્ન થયો તે વિચારણીય છે । **ઋતુ**નો ‘વર્ષાઋતુ’ એવો રૂઢ અર્થ થયો હોય (જેમ અરબી-ફારસી **મૌસમ** ‘ઋતુ’ પરથી અંગ્રેજીમાં Monsoon ‘વર્ષાઋતુ’) । પણ પાલિ પ્રયોગનો ખુલાસો આથી મળતો નથી । પરંતુ આવો વિશિષ્ટ શબ્દપ્રયોગ સમાનપણે જૈન અર્ધમાગધી આગમોની ભાષામાં તથા બૌદ્ધ પાલિ આગમોની ભાષામાં મળે છે એ હકીકત સૂચક છે ।

(૨) ‘પુરિસાદાણીય’

‘સમવાયાજ્ઞ’, ‘કલ્પસૂત્ર’ તથા ‘ઉત્તરાધ્યયન’ માં (છઠ્ઠા અધ્યયનના ઉપસંહારના ચૂર્ણ અને શાન્ત્યાચાર્યની ટીકામાં આપેલા પાઠાંતર અનુસાર) તીર્થંકર પાર્શ્વનું ‘પુરિસાદાણીય’ એવું એક લાક્ષણિક વિશેષણ મળે છે. જૈન પરંપરામાં ‘પુરુષાદાનીય’ એટલે કે ‘ઉપાદેય પુરુષ’, ‘આપ્ત પુરુષ’ (પાસમ.) એવો અર્થ

કરાયો છે ।

હવે પાલિમાં 'પુરિશાજાનીય', 'પુરિશાજઙ્ગ' એવા પ્રયોગ મળે છે । (જુઓ Adelheid Mettenનો લેખ : When Did the Buddha Live ? એ પુસ્તકમાં સંપા. Heinz Bechert, ૧૯૯૫, પૃ. ૧૮૩). સં. 'આજાનેય' = 'કુલીન' (સં. 'આજાબ' = 'જન્મ'), 'આજાનિ' = 'ઉત્તમ કુલમાં જન્મ', 'આજાનેય્ય' = 'કુલીન', પછીથી 'કુલીન ઘોડો', 'જાત્ય અશ્વ' (અમરકોશ ૧૮, ૪૪; અભિધાનચિન્તામણિ, ૧૨૩૪) વગેરે જાણીતા છે । એટલે 'આદાણીએ' એ 'આજાણે'નું પરંપરામાં બરાબર ન સચવાયેલું, વિકૃત રૂપાંતર છે. તેથી મૂળ અર્થ પણ ભૂલાઈ ગયો અને 'આદાનીય'નું પછી સંદર્ભમાં બંધ બેસે તેમ અનુકૂળ અર્થઘટન કરાયું ।

'જુગુપ્સા' > 'દુગુંછ' વગેરે તાલવ્ય વ્યંજનનો દંત્ય બન્યાનાં ઉદાહરણ મળે છે (પિણેલ, §૨૨૫).

આમાંથી એ ફલિત થાય છે કે અર્ધમાગધી આગમોની ભાષામાં મળતા કટલાક શબ્દપ્રયોગોના મૂળ સ્વરૂપ અને અર્થ માટે પાલિ ભાષામાંથી માર્ગદર્શન મળે છે, અને એ હકીકત એ પ્રયોગોની પ્રાચીનતા સૂચવે છે । વળી 'પુરિસાદાણીય'ના અર્થની પણ પ્રતીતિકર સ્પષ્ટતા થાય છે ।

(૩) 'તાઈ'

'ઉત્તરજ્ઞાય'માં તથા 'સૂયગડ' સુત્તમાં તાઈ શબ્દનો પ્રયોગ મળે છે અને પરંપરામાં તેનો 'ત્રાતા, ઉપકારી, મુનિ' એવો અર્થ સમજાવામાં આવ્યો છે । ગુસ્તાવ રોથે તેમના એક સંશોધન-લેખમાં તાઈ શબ્દના પ્રયોગના આગમિક સાહિત્યમાંથી બધા સંદર્ભો આપી, પાલિ સાહિત્ય તથા અન્ય ભાષાઓના બૌદ્ધ સાહિત્યમાંથી તાદિ, તાઈ એ શબ્દોના પ્રયોગોના સંદર્ભો ટાંકીને બતાવ્યું છે કે પાલિ તાદિનું મૂળ સં. તાદૃશ્ છે, અને જે સંદર્ભોમાં બૌદ્ધ તેમ જ જૈન સાહિત્યમાં તાદિ, તાઈ વગેરે વપરાયા છે, ત્યાં તેમનો અર્થ પણ 'તેના જેવા, તેના જેવા ઉત્તમ, પવિત્ર મહાપુરુષ' એવો જ થાય છે । તાઈના મૂળ રૂપ તરીકે તાદિ, સં. તાદૃશ્ ભુલાઈ જતાં તાઈનો મંબંધ ત્રા- ધાતુ સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો ।

આ ઉદાહરણ પળ અર્ધમાગધીમાં પ્રાચીન પ્રયોગો જલ્લવાયા હોવાનું અને મૂળની શબ્દરૂપ અને અર્થને લગતી પરંપરા કેટલીક બાબતમાં લુપ્ત થઈ હોવાનું સૂચવે છે ।

(Gustav Roth : " 'A Saint Like That' and 'A Saviour' in Prakrit, Pali, Sanskrit and Tibetan Literature", શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય સુવર્ણ જયંતી ગ્રંથ, ભાગ ૧, ૧૯૬૮, પૃ. ૩૧-૪૬; Indian Studies 1986, પૃ. ૯૧-૧૦ ઉપર પુનઃ પ્રકાશિત) ।

૨. પ્રાકૃત 'ઉડુક્કિય'

'દસકાલિય' (અથવા 'દસવેયાલિય') સૂત્રની અગસ્ત્યસિંહ કૃત ચૂર્ણમાં લૂષકહેતુના ઉદાહરણમાં, કાકડીભારેલા ગાડામાંની બધી કાકડી પોતે ખાય તો ગાડાનો ધણી તેને નગરદ્વારમાંથી નીસરી ન શકે એવડો લાડુ આપે એવી શરત કરીને એક ધૂર્ત દરેક કાકડી પર પોતાના દાંત બેસાડે છે અને જ્યારે ન્યાયાધિકારી ધૂર્તના પક્ષમાં ચુકાદો આપે છે, ત્યારે ગાડાનો ધણી બીજા એક ધૂર્તની શીખવણીથી એક નાનો લાડુ નગરદ્વારની વચ્ચે મૂકીને તેને 'બહાર નીકળ, નીકળ' એમ કહેતાં, એ ન હલતો લાડુ પહેલા ધૂર્તને શરત પ્રમાણે આપી દે છે - એવી કથા છે । તેમાં 'સવ્વ-તઉસાણિ દંતેહિ ઉડુક્કિયાણિ' એવો પ્રયોગ છે । 'દેશી શબ્દકોશ'માં 'દાંતોં સે કાટ કર દાગી કરના' એ પ્રમાણે અર્થ તો બરાબર કયો છે, પરંતુ ઉડુક્કિયને દેશ્ય ગણ્યો છે અને તેનો સંબંધ કન્રડ ઉડિ 'કાટના, ટુકડે કરના' સાથે હોવાનું કહ્યું છે ।

હકીકતે મૂળ પાઠ સહેજ ભ્રષ્ટ છે । ઉડુક્કિય એવું શબ્દરૂપ જોઈએ । પ્રા. ડક્ક = સં. દષ્ટ । ડક્ક એ મુક્કની જેમ સાદૃશ્યમૂલક રૂપ છે । ઉડ્ ઉપસર્ગ સાથે જોડાઈને ઉડુક્ક 'કરડવું' । તેના પરથી ભૂતકૃદંત ઉડુક્કિય ।

(સંદર્ભ : દસકાલિયસુત્ત, સંપા. મુનિ પુણ્યવિજય. પ્રાકૃત ગ્રંથ પરિષદ, ગ્રંથાંક ૧૭. ૧૯૭૩.

દેશી શબ્દકોશ. સંપા. મુનિ દુલ્લહરાજ, ૧૯૮૮)

